

УДК 811.161.2'276.6

DOI: 10.24919/2522-4557.2017.40.116344

Михайло КОЛПАКОВ

orcid.org/0000-0003-1428-676X

СЛОВОВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ МЕТАЛУ

У статті лексика термінології художньої обробки металу аналізується з погляду її словотвірних особливостей. Розглянуто способи творення термінів, специфіка використання словотвірних формантів та словотвірних моделей, притаманних українській мові.

Ключові слова: словотвір, термін, термінологія, словотворення.

Михаил КОЛПАКОВ

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАБОТКИ МЕТАЛЛА

В статье лексика терминологии художественной обработки металла анализируется с точки зрения ее словообразовательных особенностей. Рассмотрены способы создания терминов, специфика использования словообразовательных формантов и словообразовательных моделей, свойственных украинскому языку.

Ключевые слова: словообразование, термин, терминология, словообразования.

Постановка проблеми. У зв'язку з відродженням протягом останніх десятиліть українських національних традицій нагальною є потреба вдосконалення, унормування й стандартизації систем термінів, сформованих на базі слів із так званим національно-культурним компонентом. До них зараховують термінології найдавніших ремісничо-виробничих і художньо-виробничих обрядів, промислів. Серед останніх окрему, чітко окреслену групу становить термінологія декоративно-ужиткового мистецтва. На сучасному етапі розвитку нашої держави гострою залишається проблема збереження та примноження культурної спадщини українського народу.

Декоративно-ужиткове мистецтво живе й розвивається з прадавніх часів на основі спадковості традицій. Це важлива частина традиційної народної культури, яка включає, крім того музичне, поетичне, театральне, танцювальне,

образотворче мистецтво, народне будівництво тощо. Твори декоративно-ужиткового мистецтва є цінними пам'ятками народної культури, хранителями традицій попередніх поколінь. Цей вид мистецтва щонайповніше поєднує здобутки народної матеріальної та духовної культури, торкаючись також і сфери знань, естетичних поглядів, смаків, етичних переконань, звичаєво-обрядових аспектів тощо.

Деякі з терміносистем декоративно-ужиткового мистецтва вже були об'єктом наукових розвідок в українському мовознавстві, зокрема в межах термінознавства. Захищено дисертації, у яких вивчалися:

- професійна лексика лісосплаву в ареалі українських говірок Карпат (Іван Сабадош; 1974);
- термінолексика художньої кераміки (Ніна Левун; 1983);
- назви вишивальних технік у гуцульських і суміжних з ними говірках (Ірина Зінченко; 1997);
- лексика художньої різьби по дереву (Оксана Гриджук; 2001);
- терміносистема художнього розпису (Юлія Рисіч; 2003).

Водночас українська термінологія *художньої обробки металу* ще не була предметом спеціального дослідження. Цим і зумовлена **актуальність розвідки**, оскільки аналіз зазначеної термінології є важливий для подальшого унормування мови та популяризації української культури. **Мета дослідження** полягає у виявленні основних тематичних груп термінів художньої обробки металу за допомогою логіко-поняттєвого аналізу. **Завдання дослідження** – проаналізувати лексику, що відноситься до термінології художньої обробки металу, та дослідити способи її словотворення.

Виклад основного матеріалу. У термінознавстві термінотворення вивчають згідно із загальними законами словотвору сучасної української мови. Відповідно їй будова одиниць будь-якої терміносистеми досліджуються у зв'язку з питаннями словотвірної структури слова як найменшої самостійної одиниці мови. Цьому питанню присвячено праці таких вчених, як І. Ковалик, І. Кочан, Т. Панько, Л. Симоненко, В. Даниленко, В. Виноградов, Т. Канделакі, О. Кубрякова, Д. Лотте та інші. На основі їхніх досліджень виявлено найбільш типову словотвірну структуру термінів, за якою можна поділити терміни на прості, складні, складені й терміни-словосполучення. Закони словотворення, що сформувалися в українській мові, передбачають побудову слів-термінів, насамперед, за допомогою внутрішніх ресурсів мови, а саме через надання наявним у мові словам термінологічних значень у спеціальному контексті, створення похідних слів за допомогою власномовних дериваційних ресурсів, а також завдяки використанню іншомовних слів для найменування конкретно галузевих понять і реалій способом укладання термінологічних сполучень, абrevіатур тощо.

Повертаючись до української термінології художньої обробки металів (далі – ХОМ), можемо сказати, що в процесі розвитку вона поповнюється через використання притаманних українській мові способів словотворення:

афіксації, основоскладання та словоскладання. Враховуючи те, що термінологія художньої обробки металу є підсистемою літературної мови, природно, що на неї поширюється система словотвірної структури мови: «Системність словотвору визначається аналізом словотвірних закономірностей, а також урахуванням внутрішніх семантичних сторін словотвірних типів, оскільки похідне слово має структурну і семантичну сторони» [9, 357 – 369]. На думку Н. Клименко, структура слова зумовлена словотвірною системою, слово твориться сукупністю відношень його компонентів і зв'язком одного слова з іншим словом терміносистеми [4, 6]. Основною одиницею словотвірної системи є «словотвірний тип як формально-семантична схема, абстрагована від конкретних лексичних одиниць і характеризується спільністю: 1) формального показника, що відмежовує мотивовані слова від мотивуючих; 2) частин мови мотивуючих слів; 3) семантичним відношенням мотивованого слова до мотивуючого (словотвірне значення)» [9, 39].

Найменшою термінологічною одиницею є терміоелемент – значуща частина терміна, якій властиві ознаки поняття, що виражає цей термін.

У складі термінології ХОМ можемо виокремити такі типи термінів: однослівні терміни, терміни-композиції і терміни-словосполучення. За кількістю переважають однослівні терміни, найпродуктивніший спосіб творення є морфологічний.

Суфіксальний спосіб творення

Суфіксальні словотвірні типи термінів поділяються за твірними основами на такі, основи яких мотивовані іменниками, прикметниками та дієсловами.

Відіменникові терміни

До цієї групи належать слова на позначення понять групи «назви інструментів», вони утворюються за допомогою поєднання іменникової основи та словотвірних суфіксів. Доволі продуктивним є словотвірна модель із суфіксом *-ок*. Слова з цим суфіксом використовуються на позначення інструментів, за допомогою яких виконують певні види обробки металів чи технологічні процеси (*гак – гачок, молот – молоток*).

Особливість процесу деривації терміна *молоток* полягає в тому, що твірне й похідне слово називають інструменти різного призначення (*молот* – призначений для обробки металу, виготовлення заготовок; *молоток* – використовуються на завершальних етапах кування, більш тонкої обробки виробу), хоча формально дериват є лише зменшено-пестливою формою твірного слова. У термінології ХОМ наявні також терміни із суфіксами *-к-*, *-очк-*, *-ик*, які в літературній мові містять значення зменшеності: *підківка, ріжки, тилочка, коліщатко, гадючки, рачки*. Терміни зазнали процесу десемантизації, внаслідок чого суфікси втратили своє експресивне забарвлення і перестали сприйматися як показники зменшеності.

Терміни на позначання орнаментальних мотивів в основному створюються за допомогою словотвірної моделі «іменникова основа + *-к-*» (*медівники, кривульки, зірочки*). Суфіксальний спосіб як засіб творення слів на позначення

понять групи «назв мотивів», за нашими спостереженнями, є малопродуктивним, тому що значення лексем, утворених додаванням суфікса, тотожне значенню аналізованих термінів. Тобто твірне й похідне слова мають однакове значення. Отже, в цьому випадку утворюються лише варіанти термінів, які функціонують паралельно: *зірки – зірочки, квіти – квіточки, листя – листочки*.

Терміни *ковальство, ливарництво, мосяжництво, золотарство* мотивовані іменними твірними основами у процесі творення яких використано суфікс *-ств(о)*, що вказує на діяльність особи [9, 85]: *коваль – ковальство, ливарник – ливарництво, золотар – золотарство, мосяжник – мосяжництво*. Основою творення термінів на позначення галузей ХОМ стали слова, що називають осіб, які займаються цією діяльністю.

Віддієслівні терміни

При творенні термінів на позначення інструментів продуктивними є словотвірні моделі типу «дієслово+суфікси»: *-к(а), -нн(я), -ок, -ач, -ілк, -ник, -ець, -ар, -авк*.

За допомогою суфікса *-нн(я)* утворено терміни, що використовуються на позначення процесу дії: *анодування, бронзування, відливання, витягування* (процес обробки), *кування, гравірування, зварювання, карбування, графітування, золочення, полірування* та ін.

До термінів на *-нн(я)*, що мотивовані безпрефіксальними дієслівними основами, належать такі слова: *плавлення, кипіння, горіння* та ін. Окремі слова з суфіксом *-нн(я)* набувають більш узагальненого значення, використовуючись на позначення конкретної техніки: *чорніння, гравірування, карбування*. Терміни на *-нн(я)* відрізняються від безсуфіксних віддієслівних іменників та іменників з суфіксом *-к(а)* більшим ступенем абстрактності й більшою спроможністю до вираження дії. На основі словотвірної моделі «твірна основа + *-к(а)*» виникли терміни *розмітка, чеканка, обробка, надрізка*, основним значенням яких є процес дії.

Відприкметникові терміни

У системі словотвору української мови іменники, утворені від прикметникових основ, поділяються на дві групи похідних. Перша має значення «носії ознаки», друга – «абстрагована ознака» [1, 61]. Таку ж семантику відприкметникових термінів прослідковуємо й у терміносистемі ХОМ. Забігаючи наперед, скажемо, що хоча процес утворення іменників від прикметникових основ є типовим для української мови, у терміносистемі ХОМ утворення термінів від таких основ загалом є малопродуктивним. Терміни *твердість / м'якість* (металу) як найменування однієї з властивостей металів, утворено за моделлю «прикметникова твірна основа + *-ість*», у цьому випадку абстрагування ознаки здійснюється шляхом суфіксації прикметникових основ (*твердий, м'який*), які виражають внутрішні якості предметів.

Префіксальний спосіб творення

Префіксальний спосіб творення термінів у системі ХОМ представлений меншою кількістю термінів. Це в основному назви орнаментальних мотивів чи їх варіацій (*півкола, півкопанички, півружса*) та назви процесів (*прокувати, прорізати, обкувати, обточити*).

У процесі творення термінів на позначення назв орнаментальних мотивів використано словотвірний тип «назва мотиву + префікс *пів-*», де *пів-* вказує на частину цілого, зумовлюючи похідне значення, оскільки терміни, наприклад, *коло і півколо* є найменуваннями орнаментальних мотивів, що відрізняються тільки формою. Отже, процес словотворення відбувається й у межах однієї тематичної групи: назви орнаментальних мотивів мотивують нові утворення з однаковим категоріальним значенням.

Більш продуктивними, з погляду утворення слів префіксальним способом, є група слів на позначення процесів: *вилити, витягти, викувати, надрізати, підрізати, прорізати* та ін., що, по суті, є переважно загальноживаними лексемами, які використовуються як терміни ХОМ на позначення певних етапів обробки заготовок чи власне готових виробів. Для цього способу творення характерна одна структурна форма «префікс + дієслівна твірنا основа»: *різати – підрізати, надрізати; кувати – обковувати, проковувати, лити – вилити, розливати*.

Використання префіксів *об-, про-, з-, під-, над-, ви-, на-* та інших звужує та конкретизує значення дієслів. Так, префікс *об-* показує дію навколо об'єкта з метою впливу на нього, відділення його від інших об'єктів [9, 259]: *обточити* – обробити предмет для надання йому певної гладкої форми [7, 592]. Префікс *про-* поєднує в собі значення дії, що спрямована крізь що-небудь, та значення завершеності [9, 264]: *прорізати, пробити, просвердлити* (отвір). Префікс *з-* вказує на одномоментну дію, або на те, що під час повторення дії в об'єкті відбулися якісні зміни [9, 257]: *зварити* (метал). Значення префікса *ви-* – поширеність дії по поверхні предмету зі зміною інтенсивності дії [9, 254]: *витягувати, викарбувати, вилити, видути, виковати, вирівняти* та ін.

Префікс *на-* поєднується з дієсловом та утворює терміни на позначення додатковості чого-небудь: *наплавити* (заготовок), *насіпати* (руди), *нагріти* (метал), *налити* (розплавленого металу). Префікс *за-* вказує переважно на значення функції терміна, чи його процесуальну ознаку. Твірною основою таких термінів є інфінітив дієслова недоконаного виду: *загартувати, заготовити, заварити, затиснути* (в лещатах). За допомогою префікса *роз-* творяться терміни на позначення виробничих процесів, переважно це дієслова доконаного виду: *розплавити, розігріти, розплющити, розбити, розфарбувати, розмітити* «нанести на поверхню заготовки контури майбутньої деталі» [6, 744].

Префікс *пере-* вказує на повторну дію чи явище, що відбувається з предметом: *переобладнати* (кузню), *переплавити* (сплав, брухт), *перегріти* (заготовку), *перемішати* (вугілля).

Префікс *над-* показує надмірність чого-небудь: *надставка, надлам*. Модель творення таких термінів, це власне префікс та основа іменника *над-+N*.

Аналогічну модель мають і терміни, що утворилися за допомогою префікса *під-*: *підмодельна* (плита), *підставка*. Терміни утворенні за допомогою цього префікса мають значення «частини чого-небудь».

Префікси *над-* і *під-* у термінології ХОМ належать до рідковживаних.

Синтаксичний спосіб творення

Термінологія ХОМ, як власне й інші терміносистеми, не обмежується однослівними термінами, а використовує також і складені терміни та термінологічні сполуки, які утворюються з декількох слів. Поява цих термінів-словосполучень є синтаксичним способом творення, сутність якого полягає в об'єднанні двох або більше зв'язаних у граматичному та смислового відношеннях слів, що становлять собою складне позначення явища або предмета [9, 357 – 369]. Синтаксичний словотвір діє як у системі сучасної української літературної мови, так і в сфері термінологічної лексики. Дехто з мовознавців вважає, що співвідношення синтаксичного словотворення в загальноживаній мові та термінології не можуть бути тотожні [2]. На думку В. Даниленко, ця «нетотожність», проявляється в кількісному застосуванні такого способу, а також у відмінностях між утвореними одиницями. З іншого боку, Л. Коваленко вважає за можливе говорити про синтаксичне словотворення складних побутових найменувань, які можуть граматично по-різному розкладатися [5]. Кардинальних суперечностей у розумінні терміна чи словосполучення на позначення явища чи предмета ми не виявили. Синтаксичний спосіб творення термінів має високий ступінь продуктивності. Творення термінів шляхом поєднання словосполучень різних типів – це прояв «аналітичної номінації», яку потрібно відрізнити від «синтаксичного словотвору» [8, 71]. Використання синтаксичного способу та його продуктивність як засобу творення термінів ХОМ зумовлена розвитком та ускладненням терміносистеми, використанням понять і термінів суміжних галузей та загальноживаної лексики на позначення процесів, явищ та інших особливостей. Термінологічні словосполучення характерні для всіх тематичних груп термінології ХОМ, крім агентивних найменувань. Головним компонентом термінів-словосполучень є іменник (рідше дієслово), що виражає родові відношення, видова ознака закріплена за прикметником, числівником, дієприкметником чи іменником у непрямому відмінку. Серед аналізованих словосполучень можемо виокремити двочленні (прості) та багаточленні (складні): *прозора емаль, різьблення по лаку, ажурна скань, алмазна паста, бронзова пудра, мережана смуга бляхи*.

Прості словосполучення зазвичай утворені шляхом поєднання повнозначних слів за такими моделями:

1. «Іменник + прикметник» *болотна руда, бронзова пудра, бурий залізняк, волочильна дошка, гартоване залізо, гаряче кування, даховий гребінь, деревне вугілля, кам'яне вугілля, емаль ажурна, гербовий картуш, золоте наведення, кварцовий пісок, канал ливниковий, суміш формувальна*.

У словосполученнях такого типу іменник виконує номінативну функцію, а прикметник уточнює значення в цілому. Наприклад, видові ознаки поняття *емалювання* позначають усі його різновиди: *Е. розписне, Е. ажурне, Е. перегородчасте, Е. виїмчасте, Е. прозоре по сріблу, Е. холодним способом.*

Термін *метал* характеризується рядом прикметників, що вказують на його фізичні властивості: *плавкість металу, чорний/кольоровий метал, гнучкість, ковкість, пластичність, твердість/м'якість металу.*

Загалом видові ознаки певного родового поняття характеризують його функції. Проілюструємо це на прикладі тематичних груп:

– розмір інструмента: *кувалда (великий молот), молоток ручний (малий молот);*

– форма інструмента: *пряме зубило, плоский підбійник, круглий бородок;*

– елементи, з яких складається інструмент: *«баба», шабот, станина, «подушка», «бойки»* – частини кувально-гідравлічного пресу; *конічний ріг, квадратний отвір, круглий отвір, лапи, лице* – частини ковадла;

– матеріал, з якого зроблений виріб чи інструмент: *чавунне ковадло, золота каблучка, дерев'яна ручка, срібні вставки;*

– призначення – *кувально-гідравлічний прес* (машина, призначена для попередньої обробки заготовок), *кувальний інструмент, розмічувальний інструмент, ливарна форма, інструменти для оздоблення;*

– належність: *головка зубила, ніж зубила, ковальська піч, коминний димник, рукоятка молота, ріг ковадла;*

– властивості: *пневматичний молот, ручний молот, гідравлічний молот, електродіод, електрозварювання, ковальське зварювання;*

У назвах орнаменту прикметник вказує на такі ознаки:

– форму: *кривулька подвійна, кривулька з цяточками, еліпси, спіралі, прямі та контурні, ламані і хвилясті лінії, фігурна драбинка;*

– елементи орнаменту: *«стремено», «трикутники», «ружі»;*

– призначення: *обрядовий оберег, декоративний оберег;*

– вид орнаменту: *рослинний орнамент, тваринний орнамент, геометричний орнамент.*

Прикметники, що входять до складу терміносполучень, неоднорідні щодо семантики та морфологічної структури. Вони можуть бути як термінологічного (*анодна пластина, бронзова пудра, виїмчата емаль, гаряче кування, кварцовий пісок*), так і нетермінологічного (*ажурна скань, круглий отвір, кольорові метали*) походження, проте в процесі термінологізації набуваючи термінологічного значення. В. Даниленко зазначає: «...Складні терміни, виражаючи єдині, цілісні поняття, характеризуються різним ступенем смислової розкладності, хоча в цілому вони є стійкішими, ніж словосполучення загальнолітературної мови» [3, 150].

Також серед двоскладових термінів і слів можемо виокремити синтаксично вільні словосполучення та словосполучення фразеологічного типу.

2) Іменник + іменник. В основі такої моделі – поєднання самостійних термінів, пов'язаних парадигматичними відношеннями.

У межах цієї словотвірної моделі можна виділити такі підгрупи:

а) «іменник + іменник в родовому відмінку»: *марка чавуну/сталі, окислення металу, канал сопла, техніка виконання, техніка декорування*. Також можливе використання конструкцій з прийменниковим зв'язком: *інструмент для лиття*;

б) «іменник + іменник в орудному відмінку»: *обробка куванням, зварювання опором*;

в) «іменник + іменник у різних відмінках з прийменником, *диск для шліфування, виплавка в ковші, випробування на міцність*.

У наведених термінологічних словосполученнях визначальним елементом виступають відносні та якісні прикметники, які використовуються на позначення фізичних властивостей та процесів: *кування гаряче/холодне, рідкий метал, м'яке залізо, крихкий сплав*; форми: *гідравлічний прес, пневматичний молот, круга заготовка*.

Більшість прикметників у складі словосполучень є простими словами. Крім них означальним компонентом можуть бути і складні прикметники, які утворюються як звичайні композити: *легкоплавкий метал, жаростійка сталь, легкозаймистий матеріал*.

На основі проведеного дослідження можемо зробити такі **висновки**: словотворення в термінології художньої обробки металу відбувається за загальнономовними законами, хоча й має специфічні особливості. Терміносистема оперує вужчим набором морфем як засобів словотворення. Продуктивністю відзначаються суфіксальний та семантичний спосіб творення. Префіксальний спосіб творення є малопродуктивним.

Література

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір / В.В. Грещук. – Івано-Франківськ : В-во «Плай» Прикарпатського університету імені В. Стефаника, 1995. – 208 с.
2. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В.П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – С. 7–67.
3. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
4. Клименко Н.Ф. Про вивчення семантики словотвірних одиниць / Н.Ф. Клименко // Словотвірна семантика східнослов'янських мов : зб. статей. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 86–102.
5. Коваленко Л.Ф. Лексикализованные адъективно-субстантивные словосочитания в языках : автореф. дисс. ... канд. наук / Л.Ф. Коваленко. – Днепропетровск, 1979. – 22 с.
6. Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5 : Н–О / ред. В.О. Винник, Л.А. Юрчук. – 1974. – 840 с.

7. Словник української мови : 11 т. / [ред. колег. І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 8 : Природа – Ряхтливий / ред. В.О. Винник, В.В. Жайворонок, Л.О. Родніна, Т.К. Черторизька. – 1977. – 927 с.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 409 с. – С. 357–369.
9. Языкова номинация. Виды наименования. – М. : Наука, 1973. – 280 с. – С. 71.

References

1. Greshchuk, V.V. (1995). *Ukrainskyi vidpryketnykovyi slovotvir [Ukrainian wordformation on the basis of the participle]*. Ivano-Frankivsk: V-vo «Plai» Prykarpatskoho universytetu imeni V. Stefanyka [in Ukrainian].
2. Danilenko, V.P. (1971). Leksiko-semanticheskie i grammaticheskie osobennosti slov-terminov [Lexico-semantic and grammatical peculiarities of terms]. *Issledovaniia po russkoi terminologii – Studies in Russian terminology* (pp. 7–67). Moscow: Nauka [in Russian].
3. Danilenko, V.P. (1977). *Russkaia terminologiia. Opyt lingvisticheskogo opisaniia [Russian terminology. Experience of linguistic description]*. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Klymenko, N.F. (1983). Pro vyvchennia semantyky slovotvirnykh odyntys [The study of the semantics of the word forming units]. *Slovotvirna semantyka shhidnoslovianskykh mov – Slavic semantics of East Slavic languages* (pp. 86–102). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Kovalenko, L.F. (1979). Leksikalizovanye adektivno-substantivnye slovosochitaniia v iazykakh [Lexicalized adjectival substantival word combinations in the languages]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnepropetrovsk [in Russian].
6. Bilodid, I.K., & et al. (Eds.). (1970–1980). *Slovnyk ukrainskoi movy [The Ukrainian language dictionary]*. (Vols. 1–11; Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Bilodid, I.K., & et al. (Eds.). (1970–1980). *Slovnyk ukrainskoi movy [The Ukrainian language dictionary]* (Vols. 1–11; Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. *Slovotvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Word formation in the modern standard Ukrainian language]*. (1979). (pp. 357–369). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. *Iazykova nominatciia. Vidy naimenovaniia [Language nomination. Types of nomination]*. (1973). Moscow: Nauka [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21.11.2017 р.